

Német nyelvű könyvek beszerzése három budapesti nagykönyvtárban 1900 és 1990 között

A kulturális viszonyok és a könyvtári szereposztás*

1. rész: 1900–1945

NIESSEN James P.

niessen@rci.rutgers.edu

Előjáróban

A magyar és a német közművelődést többféle kötődés fűzi össze. Közismert tény, hogy a Habsburg monarchia a német nyelvet részesítette előnyben, aminek hatására például a magyar nemzet kiváló tudósai és szépírói, a kötelezővé tett német nyelvhasználat miatt, szélesebb körben válhattak ismertté.

Az 1999. évi frankfurti könyvvásár imponáló magyar kiállítása a magyar és a magyarországi német

nyelvű könyvkiadás öt évszázadát mutatta be Hess Andrástól Landererig címen. A könyvvásár előtti évben jelent meg a magyarországi könyvtárak német nyelvű könyvállományának katalógusa a *Handbuch Historischer Buchbestände in Europa* című sorozatban.¹ Kutatásaim ott veszik fel a fonalat, ahol e könyv abbahagyta. Azt vizsgálom, hogy milyen volt a német nyelvű könyvgyarapítás néhány magyar nagykönyvtárban a 20. század folyamán. Három olyan nagykönyvtárat választottam ki, ame-

* Ugyanezen a címen hagzott el előadásom a Magyar Könyvtárosok VI. Világtalálkozóján Budapesten, 2004 július 12-én. A jelenlévők hasznos észrevételeit igyekeztem figyelmebe venni ebben a tanulmányban, mely kibővítve, két részre bontva tárgyalja a témát.

lyek a század elején nagyságrendjükben túlszárnyalták a többieket, és funkciójuk révén kiegészítettek egymást: az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK, akkor: a Nemzeti Múzeum Könyvtára vagy Múzeumi Könyvtár), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárát (EK, Egyetemi Könyvtár) és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát (MTAK, Akadémiai Könyvtár).

Kutatásaimhoz számos segítséget kaptam, amelyért ezúton szeretnék köszönetet mondani. A Coutts Nijhoff könyvtárellátó vállalat ösztöndíja és a budapesti Európa Intézet támogatása lehetővé tette számomra, hogy 2003 folyamán két ízben is kuthassak berlini és budapesti könyvtárakban, levéltárakban. A három magyar célkönyvtár gyarapítási osztályának vezetője (*Kakasy Judit* az Egyetemi Könyvtárban, *Karakas Péterné* az OSZK-ban és *Murányi Lajos* az Akadémiai Könyvtárban) készségesen segített intézményük irattárának, levéltárának, gyűjteményének tanulmányozásában. Segítségüket nagyon köszönöm.

Jelen írásom végén általános következtetéseket vonok le a könyvtárak beszerzési gyakorlatáról a könyvtártörténeti szakirodalom és a leltárkönyvekben, katalógusokban talált adatok, tételek alapján. Vizsgálataimat még nem fejeztem be.

A könyvtárközi és nemzetközi kapcsolatok történetéhez jó hasznát vettem az Országos Levéltár és a berlini Staatsbibliothek, Politisches Archiv, Geheimes Staatsarchiv (Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), valamint a Bundesarchiv levéltári adatainak.

Kétféle megközelítés is lehetséges a nem nemzeti nyelvű irodalom gyarapítási kérdéseinek vizsgálatára: egyfelől a nyelv és a globalizáció szempontjából, másfelől a könyvtárközi együttműködés oldaláról. Azt tudjuk, hogy a nagy tudományos könyvtáraknak fontos kultúráközvetítő szerepük van, de érdemes azt is megvizsgálni, miként működik ez a funkció a gyakorlatban.

A könyvtárak országos és nemzetközi rendszerben, s olyan társadalmi környezetben működnek, amelyek folyamatos változásnak vannak kitéve.² Ma már nemcsak evidencia, de létfontosságú is annak felismerése, hogy a könyvtárközi együttműködés, a kooperáció elengedhetetlen része az állománygyarapításnak. A német és a magyar könyvtártörténet vizsgálata ugyancsak alátámasztja ezt a megállapítást.

Virtuális nemzeti könyvtárak

A 19. század végén sem Magyarországon, sem Németországban nem működött egyetlen egy intézményhez köthető, egyetemes igénnyel működő, országos, a nemzeti könyvtári szerepet ellátó könyvtár. Németországban pl. négy intézményre kiterjedő nemzeti könyvtárról beszélhetünk.³ Magyarországon az OSZK-nak az elsődleges küldetése a hungarikumok gyűjtése, s lényegében az említett másik két nagykönyvtárral együtt (a hazai tudományos szakirodalom gyűjtése az MTA Könyvtárban, valamennyi tudományszak gyűjtése az egyetemi oktatás támogatása érdekében az Egyetemi Könyvtárban) töltötte be az általános, egyetemes könyvtári funkciót.

Napjainkban, az elektronikus könyvtári hálózatok korszakában élünk, de elődeink célzott és inkább a gyakorlatban jelentkező megosztott állománygyarapítási törekvései tanulságosak lehetnek számunkra ma is, még akkor is, ha most már nem kizárólag a témakörökön alapuló gyűjtőkori együttműködés a jellemző, mint ahogy azt pl. a *gyűjtőkori kódex*,⁴ vagy a németországi gyűjtőkör-rendszer,⁵ ill. az észak-amerikai RLG *Conspectus* rendszer tartalmazta. Az észak-amerikai egyetemi könyvtárak *German Resources Projectje* már az összes németországi kiadvány hozzáférhetőségének a megkönnyítését szolgálja.⁶ A hozzáférés nem egyetlen helyhez kötve történik, hanem területileg megosztva és a szá-

mítógépes hálózatra támaszkodva. Ez a működési forma is segítheti a történelmileg kialakult, területileg megosztott „virtuális” országos német gyűjtemény létrehozását.

A megosztott állománygyarapítás korábbi nagyszabású észak-amerikai példája volt az ún. Farmington-terv, mely mind a kétféle modell szerint működött: témakörök szerint a nyugat-európai országok kiadványainak esetében, és országok, területek szerint a világ egyéb régiójában.⁷

A német nyelvű irodalom gyarapítása a magyar könyvtárakban a 20. század elején

Milyen szempontok szerint lehet megítélni a német nyelv és művelődés befolyását a 20. század eleji Magyarországra?

Rákosi Jenő még azt írta a kiegyezéskori Budapestről, hogy német város volt.⁸ 1885-ben Budapest fizetési kölcsönkönyvtárainak állománya 60%-ban németül volt, és két nyelven adtak ki róla katalógust. A század végére már megnőtt a magyar állomány aránya, és a későbbiekben már csak magyarul jelent meg a katalógus.⁹ Az OSZK állományában 976 magyarországi német folyóirat található a 19. századból. A német nyelvű kiadások ügye azonban hanyatlóvá vált a század végére, bár több tudományos folyóirat még a 20. században is megjelent pl. a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1871–1918), az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (1887–1907), továbbá számos vidéki német újság és a fővárosban a befolyásos *Pester Lloyd* (1865–1945).¹⁰ 1896 novemberében már csak öt német napilapot számláltak a 22-ből, amelyek utcai árusításra kaptak engedélyt Budapesten.¹¹ Ugyanekkor a németbarát *Szekfü Gyula* a *Három nemzedék* c. művében nem a német nyelv, hanem a zsidóság befolyásában vélte látni Budapest akkori idegen jellegét.¹² Vizsgálódásunk ezen első korszakára

jellemző volt, hogy a német „magaskultúra” meghatározó volt a magyar alkotók számára. Az MTA 1867 és 1914 között kinevezett 215 tiszteletbeli tagjából 42,3%- volt német, és sok neves magyar tudós végezte Németországban a tanulmányait.¹³ Hogy a német tudomány nemzetközileg milyen meghatározó szerepet játszott, illusztrálja, hogy például a *Chemical Abstracts* 1907-ből tételei 45%-ában német folyóiratot idéz.¹⁴

A német és magyar lakosság aránya

Vegyük szemügyre a német nemzetiségűek részarányát az összlakosság arányában. Az 1910. évi népszámlálás szerint a monarchia teljes lakosságának 24%-a volt német és 20%-a magyar. Ausztrián (Ciszlajtánián) belül a németiség 36%-ot, Magyarországon (Horvátország-Szlávia nélkül) 10%-ot tett ki.¹⁵ Tehát a lakosság jelentős száma igényelt német nyelvű kiadványokat. Különbözött-e a helyzet Budapesten, a három választott könyvtár közvetlen környezetében?

Az 1900. évi népszámlálás 14%-os német lakosságarányt jelzett a fővárosban (1880-ban a városi lakosság több mint egyharmada volt német nemzetiségű¹⁶).

A népszámlálás adatai azt is mutatják, hogy a német nyelvtudás túlszárnyalta a német lakosság számarányát: 1900-ban a budapesti lakosság 55%-a beszélt németül és a budapesti magyarok 48,3%-a! A csak németül beszélők aránya gyorsabban csökkent 1880 után, mint a magyarok német tudása.¹⁷ Ha egybevetjük a nemzetiséget a nyelvtudással, kézenfekvő: az elmagyarosodott fővárosi németeknek egy része megtartotta a német nyelvtudását, illetve a magyarok körében is megtartotta helyét a német tudás.

A Budapesten élő elmagyarosodó, de német származású lakosság az Egyetemi Könyvtár látogatói

között az OSZK-énak több mint kétszeresét, az Akadémiai Könyvtárnak pedig több mint tízszeresét tette ki.¹⁸ Az Egyetemi Könyvtárban nagyobbreszt latin, kisebb részben német nyelvű gyűjtemény képezte a gyűjtemény alapját; a könyvtár csak a legújabb években kezdett magyar nyelvű műveket beszerezni.¹⁹ Még most, az elégtelennek tartott költségvetés ellenére, számos német nyelvű tudományos kiadványt szerzett be a könyvtár, a legtöbb esetben vétel útján, a magyar könyvárusok bizományba vett kiadványaiból. A könyvtár az egyetemi cserekapcsolatai révén sok német és osztrák disszertációt is beszerezett. Az Egyetemi Könyvtár számított az ország legtöbb idegen nyelvű könyvet beszerző könyvtárának, és a gyarapodási jegyzékek szerint ezen belül is jelentős mennyiséget képviseltek a német nyelvű kiadványok.²⁰

Az OSZK gyarapodásának magvát a köteles példányok tették ki, sokkal ritkábban szerzett be könyveket vétel, import és ajándék útján. Magyarországon ebben a korszakban még jelentős, de csökkenő tendenciájú német nyelvű kiadóipar működött, amelynek kiadványait köteles példányként szerezte be a könyvtár.²¹

Az Akadémiai Könyvtár szerényebb korabeli látogatottsága összefüggött a könyvtár alacsony beszerzési keretével is. Kiváló szolgálatot tett viszont a hazai tudományos gyűjteményeknek azzal, hogy számos osztrák és ausztriai-német tudományos társulattal állt csereviszonyban. A cserekapcsolatok 1918 és 1920 között szűntek meg. Az Akadémiai Könyvtár gyarapodása a másik két könyvtárhoz képest kisebb arányú volt, viszont itt volt a legjelentősebb a német nyelvű kiadványok gyarapítása.²²

Az egy országos könyvtár kérdése

Már a kiegyezés után felmerült a javaslat, hogy a három könyvtárat egy nemzeti könyvtárrá egyesítsék. *Szász Károly*, minisztériumi osztálytanácsos

tervezete szerint egy igazgatói kollégium egyeztetné az Egyetemi Könyvtár, a Múzeumi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár rendelkezéseit. Az egyesített pénzforrások a minimumra korlátoznák a szükségtelen kettőzést mind a beszerzésekben, mind pedig a szolgáltatásokban. 1905-ben az Akadémiai Könyvtár igazgatója újabb együttműködési tervet terjesztett fel; 1912-ben a minisztérium értekezletet szervezett egy egyesített nagykönyvtár felállításáról, s még 1918 után is szó volt a könyvtáregyesítésről.²³ Egyik javaslat se valósult meg, feltehetően a három könyvtár eltérő funkciója és intézményi háttere (vagyis szakmapolitikai érdeke) miatt.

Trianon után lényegesen megváltozott a német kultúra szerepe a területileg jelentősen kisebbé vált Magyarországon belül. Az 1930. évi népszámlálás szerint az ország német nemzetiségének aránya 5,5%-ra csökkent, Budapesten 3,8%-ra.²⁴ Ebből az évből nem rendelkezünk statisztikai adatokkal a német nyelvtudásról, de nagyon valószínű, hogy az is jelentősen csökkent az elmagyarosodott fővárosi németek második nemzedékében.

E korszakban nemcsak a könyvtárak cserekapcsolatai apadtak el, hanem a költségvetésük is. A gyűjtemények éveken keresztül elsősorban a köteles példányok és az ajándékok révén gyarapodtak. 1930 körül mind az Akadémiai Könyvtár, mind az Egyetemi Könyvtár átcsoportosította összes – egyébként is szerény – könyvekre szánt beszerzési forrását, hogy behozzák a lemaradást, illetve pótolják az évek óta megszakadt folyóirat-előfizetéseket.²⁵ A három nagykönyvtár látogatottsága hasonló számokat mutatott 1930-ban, mint korábban, de időközben a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kezdte átvenni a nyilvános, közkönyvtári szerepet az Egyetemi Könyvtártól.²⁶ A gyarapodási naplók tanúsága szerint jelentősen csökkent a német beszerzések aránya is. A naptárak és egyéb, nem tudományos művek aránya növekedett, nemcsak az OSZK-ban, hanem az Akadémiai Könyvtárban is, az Egyetemi Könyvtárnak az egyetemek közti kiadványcsere se-

gített.²⁷ Az OSZK-ban a köteles példányok, az Akadémiai Könyvtárban a köteles példányokon kívül az ajándékok és a cserék, az Egyetemi Könyvtárban a csere eredményezte a legtöbb beszerzett tételt 1930 körül.²⁸

A Trianon utáni években az egyre szűkösebb pénzügyi keret következtében jobban oda kellett figyelni arra, hogy a könyvtárak ne költsék a pénzüket szükségtelenül ugyanazokra a külföldi kiadványokra. *Gróf Klebelsberg Kunó*, az új és energikus Válás- és Közoktatásügyi Miniszter ismét napirendre tűzte a három nagykönyvtár közötti együttműködés kérdését. Első lépése ezen a téren az Országos Magyar Gyűjteményegyetem (OMGY) létrehozása volt, amely a nemzeti múzeumok állománygyarapítását koordinálta. Ez a szervezet magában foglalta az OSZK-t, több múzeumi könyvtárat és néhány vidéki egyetemi könyvtárat, de az Akadémiai Könyvtárat nem. A budapesti tudományegyetem, és különösen a tanárok ellenkezésén múltott, hogy az Egyetemi Könyvtárat végül nem kebelezte be a Gyűjteményegyetem.²⁹ A Gyűjteményegyetem 1932-ben megszűnt. Klebelsberg második, számunkra fontosabb kezdeményezése az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK) felállítása volt. Ez a szervezet valóban koordinálta a könyvek importálását, hogy növeljék a gyenge magyar pengő vásárlóértékét a nemzetközi könyvpiacra.³⁰

A monarchia felbomlásával jelentősen csökkent Ausztria közvetítő szerepe a magyarországi német művelődésre. A bécsi levéltárak azonban továbbra is jelentős szerepet játszottak a magyar történetírásban. Ehhez társult még két fontos intézmény: a Klebelsberg által 1920-ban alapított Bécsi Magyar Történeti Intézet, majd az 1924-ben alapított bécsi Collegium Hungaricum.³¹ A csökkenő osztrák kapcsolatok mellett erősödni kezdett az együttműködés Berlinnel, amelynek kulturális és politikai irányító szerepét a németiség körében Bécs egyre kevésbé tudta vitatni. 1916-ban, Bécset megelőzve felállították a berlini egyetemen a magyar tanszé-

ket, 1917-ben pedig ugyanott, a magyar kormány támogatásával a Magyar Intézetet. 1921-ben jelent meg először az intézet évkönyve, az *Ungarische Jahrbücher*, amely 1943-ig a legjelentősebb német nyelven megjelenő általános jellegű magyar folyóirat volt.³² Az intézet baráti körének az elnöke, *Carl Heinrich Becker* volt, aki később porosz kultuszminiszter és Klebelsberg barátja lett.³³

A nemzetközi tudománypolitikában új érdekközösség alakult ki Németország és Magyarország között. 1918 után francia nyomásra több tudományos társaságból kizártak német tudósokat. Magyar meghívásra a berlini állami könyvtár igazgatója, *Hugo Andres Krüss*, előadást tartott 1928-ban az Akadémián, amelyet a budapesti egyetemi kiadó meg is jelentetett németül, magyar címe: Németország és a nemzetközi tudományos együttműködés, beleértve a könyvtári kiadványcserét is. Előadásában és későbbi tanulmányaiban is Krüss elítélte a franciák által szervezett tudományos bojkottot, és újabb könyvtári és tudományos együttműködést szorgalmazott.³⁴

Ebben az időben nemcsak Magyarországon, hanem Németországban is az állam szerepet vállalt a könyvtári állománygyarapításban, valószínűleg a német-magyar kölcsönhatás is szerepet játszott e terület fejleményeinek alakulásában. Klebelsberg megbízásából az OKBK első igazgatója, *Pasteiner Iván* Németországba utazott 1923-ban, „*hogy a könyv- és folyóiratcserének a német tudományos intézetekkel és társulatokkal leendő lebonyolításához szükséges tárgyalásokat... vegye[n] fel... [és] a könyvkereskedői könyvkivitel szervezésére... megállapodást létesítsen.*”³⁵ Pasteiner jelentése szerint nagy érdeklődés mutatkozott az OMGY és az OKBK tevékenysége iránt. A német kezdeményezések közül említsük meg először a *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* működését (később: *Deutsche Forschungsgemeinschaft*), mely egy félig állami alapítvány, amely kiegészítette a nagykönyvtárak költségvetését bizonyos témákban, továbbá a

Reichstauschtelle szerepét, amely a fölőspéldányok cseréjét koordinálta.³⁶

Bár nem utánozták a német kezdeményezéseket Magyarországon, de azért a magyar könyvtárak is hasznát látták olyan egyezményekben, amik segítséget nyújtottak a magyarországi német gyűjtemények számára. Tapasztalatai alapján Pasteiner sürgette a magyar kultuszminisztériumban, hogy minden magyar tudományos folyóiratot lássanak el nyugati nyelvű tartalmi kivonatokkal, különben nem lesz igény rájuk a nemzetközi könyvtári csereforgalomban. Egy 1923. évi német jelentés szerint „a *Notgemeinschaft* nyújtotta a legértékesebb anyagi segítséget Magyarországnak összes külföldi barátja közül.”³⁷

A francia bojkott, a náci rezsim „fertőzése”, majd a világháború után a német kereskedők elszigetelődése mind hozzájárult a német tudomány csökkenő nemzetközi presztízséhez. A magyar tudósok körében a német minta még uralkodott ugyan, és továbbra is jó néhány jeles magyar tudós tanult Németországban, akik onnan visszatérve (illetve Németországban is) szép pályát futottak be, de voltak, akik a náci hatalomátvétel után Amerikába vándoroltak ki.³⁸

A német birodalmi kormány megbízásából bibliográfia készült, amelynek célja az volt, hogy megcáfolja „azt a németellenes oldalról gyakorta felhozott vádat, miszerint a nemzeti szocialista Németországban a tudománynak nincs már helye.” A minisztérium először azt közölte a nagykövetekkel, hogy a könyvet ajándékba küldi a kiválasztott könyvtárakba, később pedig, hogy nem ajándékozzák meg a könyvtárakat, mert azok úgyis meg fogják venni.³⁹

Miután az 1924. évi magyar közoktatási reform megszüntette a görög nyelv kötelezőségét az iskolákban, a német nyelv lett a leggyakrabban választott idegen nyelv.⁴⁰ Élénk vita folyt az irodalmárok között a német-magyar művelődési kapcsolatról. Az 1920-as években nagy rokonszenv mutatkozott a világhírű német író, *Thomas Mann* iránt, aki hat-

szor utazott Budapestre 1913 és 1937 között. 1935-ben és 1936-ban még melegen üdvözölte a magyar sajtó, ami ellen viszont a német követség tiltakozott. 1937-ben, utoljára, rendőri őrizettel lépett fel.⁴¹

1933 után kiéleződött a vita a német kultúráról. Nagy szerepe volt ebben *Prohászka Lajos* 1932 és 1935 között megjelenő művének, *A vándor és a bujdosó*-nak, mely a német-magyar kapcsolatokkal foglalkozott.⁴²

A harmincas évek végére a német kisebbség és a területi revízió kérdése került a német-magyar külpolitika középpontjában. A magyar viszony a német birodalmi kormánnyal ritkán hozott előnyöket a magyarországi gyűjtemények számára. Érdekes kivételt képezett az a könyvajándék, amelyet a német követség juttatott el az Egyetemi Könyvtárnak 1942-ben. A könyvtárban megmaradt az ajándék-könyvek 2155 tételes bibliográfiája, amelyből kitűnik, hogy nagyon vegyes ajándéknak örvendhetett a könyvtár. A tételek fele természettudományi, másik fele bölcsészettudományi témájú. Utóbbiak között 580 volt a szépirodalmi, 289 a történelmi művek száma. A történelmi címeknél feltűnik három kategória: értékes iratgyűjtemények és tudományos monográfiák az 1920-as évekből, a náci ideológia által színezett, de látszólag tartalmas tanulmányok, náci „klasszikusok”, beszédeggyűjtemények díszkötésben.⁴³ A németek különben nem hoztak nagy áldozatot ezzel az ajándékkal, ha meggondoljuk, hogy a Berlinben felhalmozott cserepéldányok a háborús évek alatt nem juthattak el Oxfordba, Cambridge-be, és Stanfordba, de elvértve Budapestre, igen.

Konklúzió gyanánt

A tanulmányozott fél évszázadban megfigyelhető volt egyfajta haladás a magyar könyvtárak fejlődésében. Számos szakkönyvtár, továbbá közkönyv-

tár és vidéki egyetemi könyvtár jött létre, vagy indult jelentős gyarapodásnak ebben az időszakban, közöttük pl. a budapesti Statisztikai Hivatal Könyvtára, a Budapesti Műegyetem Könyvtára, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár. Ugyanakkor, bármennyire javasolták a gyűjtőkörök hivatalos elhatárolását, ez 1945-ig nem történt meg. A kialakult kompromisszumok

két év mindegyikéhez két hozzávetőleges százalékot kalkuláltam a tanulmányozott három könyvtár állománya alapján: a száz tételből mennyit birtokol a könyvtár azonos kiadásban, és mennyit bármilyen más kiadásban (elfogadható, ha egy könyvtár a tételnek tetszőleges kiadásával beérte).

Íme a hozzávetőleges százalékok:

1900						1930					
azonos kiadás			bármelyik kiadás			azonos kiadás			bármelyik kiadás		
OSZK	EK	MTAK	OSZK	EK	MTAK	OSZK	EK	MTAK	OSZK	EK	MTAK
15	30	35	23	41	45	25	20	32	34	37	43

többnyire szükségből fakadtak. A három tanulmányozott könyvtár nemcsak az új könyvtárak miatt mondott le egy-egy részterület országos szerepű gyűjtéséről, hanem a beszerzési keret szűkössege, a növekvő állomány és csökkenő férőhely miatt. Ezért volt jelentős az OKBK szerepe a könyvimportok ügyében.

Nemcsak a gyarapodási jegyzékek, nyilvántartások, hanem a könyvtárak mai állományában jelenlevő tételek révén is, mintát vettem a német beszerzések statisztikai felméréséhez. A következő módszert követtem: Egy kontroll mintát alakítottam ki úgy, hogy mind az 1900-as, mind pedig az 1930-as megjelenési évhez kiválasztottam száz-száz német nyelvű monográfiát tartalmazó csoportot az OCLC (WorldCat) adatbázisából. Ebből kizártam azokat a tételeket, amelyeknek a beszerzését Magyarországon nem lehetett elvárni egy magyarországi nagykönyvtár állományában. Ezért azt a kritériumot állítottam fel, hogy a keresendő tétel annyi észak-amerikai könyvtár állományában legyen jelen ma, hogy beszerzése bizonyosságul szolgáljon értékéről;⁴⁴ kizártam továbbá a német-angol nyelvkönyveket, mert ezeket nem szereznék be a magyar könyvtárakba, valamint a későbbi reprint-kiadásokat. A vizsgált

Az eredmények csak részben magyarázhatók a változott körülményekből: vagyis hogy az OSZK importálta a legkevesebb német nyelvű könyvet, hogy az Egyetemi Könyvtár költségvetése lecsökkent, és hogy az Akadémiai Könyvtár gyűjtötte leginkább az értékes német tudományos műveket. Az eredmények értelmezéséhez további két szempontot szeretnék hozzáfűzni. Először: az egyes tételek választásából kitűnik, hogy tudományos szakterülete (matematika, fizika, stb.) lehetett oka, annak, hogy nem szerezték be egy könyvtárban. Azaz: a szakmai gyűjtőkörök hivatalos elhatárolása nélkül is létezett egy gyakorlati elhatárolás. Másodszor: nyilvánvalóvá vált az 1960. évi gyarapodási naplók vizsgálata során, hogy akkoriban még sok régebbi kiadványt tudtak beszerezni a könyvtárak az OSZK-ban működő KEO (Könyvelosztó) hivatal révén, amely az államosított gyűjtemények köteteit osztotta szét a könyvtárak között. Azaz: egy tétel mai jelenléte egy könyvtár állományában nem tanúskodik önmagában arról, hogy új kiadásként szerezték be. Ezért tanulmányunk során szükséges volt további információforrásokat is igénybe venni. A növekvő szakterületi szereposztást, meg a KEO kérdéskörét egy következő közleményben vizsgálom meg.

Jegyzetek

1. A kiállítás címe: Hess Andrásról Landererig. Német hatások a magyar könyves kultúrában.
<http://wwwfrankfurt.mata.vu/magyar/nemetmagyar.htm>
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Bd. 5. Ungarn (Judit P. Vásárhelyi szerk.) (Hildesheim : Olms-Weidmann, 1998.)
2. Az állománygyarapító munkát vizsgáltam a globalizáció szempontjából egy új tanulmányomban: Globalization in the Lives of the Selectors of Foreign Materials and their Collections. In: Global Librarianship. (Martin Alan Kesselman, Irwin Weintraub eds.) (New York, Dekker, 2004.) 177–189. p.
3. OLSON, Michael P.: The odyssey of German National Library. A short history of the Bayerische Staatsbibliothek, the Staatsbibliothek zu Berlin, the Deutsche Bücherei and the Deutsche Bibliothek. (Wiesbaden, Harrassowitz, 1966.)
4. Szakirodalmi kalauz. Tudományos és szakkönyvtárak gyűjtőköri kódexe. Szerk. Bereczky László, Pataky Ernő. Bp. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1970., ill. későbbi változata: Gyűjtőköri tájékoztató. Tudományos és szakkönyvtárak. Bp. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1986.
5. Sondersammelgebietssystem. Ld.
<http://webis.sub.uni-hamburg.de>, Sammelschwerpunkte an deutschen Bibliotheken.
6. A German Resources Project honlapja:
<http://grp.lib.msu.edu> 2004-től új néven: German-North American Resources Partnership (GNARP), melynek alelnöke lettem.
7. A Farmington-terv történetéhez kiváló új tanulmány: WAGNER, Ralph D.: A History of the Farmington Plan (Lanham, Scarecrow Press, 2002.)
8. Emlékezések. (Bp. Franklin Társulat, [1926] 1. köt. 111–113. p.
9. CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. (Bp. Gondolat, 1987.) 299–302. p.
10. Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Bd. 5. Ungarn, 56–57. p.
A magyarországi német kiadványokhoz: C. von Kertbeny és Géza Petrik: Ungars deutsche Bibliographie 1801–1860. Verzeichniss [sic] der in Ungarn und Ungarn betreffend im Auslande erschienenen deutschen Drucke. (Budapest, Köln, ung. Universitäts-buchdr., 1886.) 2 köt.
Hasonlóan átfogó tanulmány nem jelent meg a későbbi kiadványokról, de lásd:
LEHMANN, Michael: Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungars und der Nachfolgestaaten 1700–1950. (Mainz v. Hase & Koehler, 1975.) és
RÉZ, Henrik: Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918. (München, Verlag für Hochschulkunde, 1935.)
11. Az öt német napilap: Pester Lloyd, Neues Politisches Volksblatt, Budapester Tageblatt, Politisches Volksblatt, Neues Pester Journal
HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914). (Bp. Gondolat, 1961.) 162–163. p. „Az Alkotmány azt írja, hogy a német lapok példányszáma nagyobb a magyarokénál (de erre nincs bizonyíték)...” Uo. 162. p.
Országszerte 1909-ben a magyar állampolgároknak postán szállított hírlapok nyelvi megoszlása tükrözte a lakosság nemzetiségi viszonyát, az összes hírlap nyelve pedig kissé alulmaradt.
JÁSZI Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti-ségi kérdés. (Bp. Grill Károly, 1912.) 435 p. Az 1900-ban Magyarországon árusított újságok példányainak 27,52%-a német nyelvű volt, ezek 52,76%-a Magyarországon jelent meg.
E. V. WINDISCH: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Acta Historica, 11. (1965.) I. 3 ff.
12. SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. (Bp. Maecenas, 1989.) V. fejezet: A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája. 328–344. p. Ezt a fejezetet változatlanul átvette Szekfű az 1934 után megjelent, idézett reprint kiadásban.
13. Cultural History of Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Ed. László Kósa. (Bp. Corvina, 2000.) 157. p.; MÁDL Antal: Die Universität und ihre Beziehungen zum österreichischen und deutschen Geistesleben im 19. Jahrhundert. In: Wegenetz europäischen Geistes: Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. (Hrs. Richard Georg Plaschka, Karlheinz Mack), (München, Oldenbourg, 1983.) 65–79. p.
PAMLÉNYI Ervin: „Die Rolle der ungarischen akademischen Buchedition in der Wechselwirkung der Kulturen 1867 bis 1914”. Ibid. 341. p.; SZÓGI László: Der Universitätsbesuch der Ungarn von den Anfängen bis

- 1918.” In: Kaiser un König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn 1526–1918. (Bp. Collegium Hungaricum, 2001.) 101–104. p.
14. RICHARD, Pamela Spence: Deutschlands wissenschaftliche Verbindungen mit dem Ausland 1933–1945. In: Bibliotheken während des Nationalsozialismus. 2 köt. (Hrsg. Peter Vodosek, Manfred Komorowski.) (Wiesbaden, Harrassowitz, 1992.) 112. p.
15. KANN, Robert A.: The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. (New York, Columbia Univ. Press, 1950.) 2. vol. 302–305. p.
16. Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. (Szerk. Thiring Gusztáv). VI. évf. 1903. (Bp. Grill Károly Könyvker. 1905.) 18. ; John Lukács is hangsúlyozza, hogy a főváros elmagyarosodása 1900-ig majdnem tökéletes volt. (Bp. 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. (New York, Weidenfeld & Nicolson, 1988.) 100–102. p.
17. Ibid., 19. p-1
18. 1900: Egyetemi Könyvtár: 52,003; Nemzeti Múzeum Könyvtára: 19,802, MTAK: 5,838. Szabó András Endre: Könyvtári adatok (1884–1962) [Budapest], Népművelési Prop. Iroda, [1963?] 43. p.
19. TÓTH András – VÉRTESY Miklós: A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1526–1944). Bp. Egyetemi Könyvtár, 1982. 373 p.; Magyar könyvtártörténet 232–236. p.
20. A jegyzetek sorozata 1876-tól 1918-ig jelent meg: A Budapesti magyar királyi tudományegyetem könyvtárának címjegyzéke [...] évi gyarapodás. (Bp. nyomtatott a Magyar Királyi Tud. Egyetem nyomdájában) 1900 januártól februárig a beszerzett egységek (könyvek, folyóiratok példányai) 37,1%-a (156/421) német nyelvű volt, főleg a Kilian, Pfeiffer és Ráth cégek révén. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár: J207. Járuléki napló: 1900–1904.
21. A gyarapodási jegyzőkönyv nem tünteti fel a szerzemények forrásait, ezért valószínűleg csak a belföldi kötelese példányokat, nem a vétel csere és ajándék útján beszerzetteket veszi figyelembe. 1900 januárban és februárban beszerzett 1058 tételből 68, vagyis 6,4% volt német nyelvű. Köztük sok naptár is szerepelt. Bp. OSZK, Irattár. A M. N. Múzeum Könyvtári Szerzeménykönyve az 1900-as évr.
22. Monarchia-beli intézetek 1884–1924 között. In: MTAK Kézirattára, K868. Az 1900-ban beszerzett egységek 58,2%-a (195/335) német nyelvű volt, többnyire a Ráth, Kilián és Boer cégek révén. Bp. MTAK Kézirattár, K859. Járuléki napló 1888–1904.
23. Magyar könyvtártörténet, 221–224. p.
24. Az 1930. évi népszámlálás 1. rész: Demográfiai adatok (Bp. Stephaneum Nyomda Rt., 1932.) 24 p.
25. Magyar könyvtártörténet, 364–365. p.
26. Könyvtári adatok, 98–101. p.
27. Az Egyetemi Könyvtárban az 1930. januártól februárig beszerzett nem folytatatos monográfiák feltehetően 17,4%-a (25/144) német volt. Ebben a naplóban többször egyes csomagok szerepelnek egységként, így 1930 márciusában a heidelbergi és erlangeni egyetemről kapott 160 disszertációnál és előadásnál. EK Kézirattár. J215., Gyarapodási napló 1930–35. Az MTAK 1930. évi beszerzéseinek januártól júniusig most már csak 6,9%-a volt német. MTAK Kézirattár, K862. Gyarapodási növedék napló 1928–1930. Az OSZK német beszerzései hasonló arányt mutattak 1930-ban: 2,7% (16/587) az évnek egy bizonytalan részében. OSZK Kézirattár. Napló az 1930–1931 évekhez. A különböző számítási egységek a könyvtárak naplóiban csak hozzávetőleges összehasonlításokat engednek meg.
28. KOVÁCS Ilona: Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között (A könyvállomány gyarapodása). In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. 131.p. ; Jelentés a M. Tud. Akadémia Könyvtárának 1929. és 1930. évi állapotáról. In: Akadémiai Értesítő, 41. (1931), 32. p.; Pasteiner Iván jelentése Wolkenberg Alajosnak, az egyetem ügyvezető rektorának, 1929. aug. 22. (ELTE Levéltár, Egyetemi Könyvtár 19/a./Könyvtári jelentések.)
29. VÖRÖS Géza: Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 10. (2001). 325–345. p.
30. Magyar könyvtártörténet. 353–356. ; J.H.P. Pafford: Library Co-operation in Europe. (London, The Library Ass., 1935.) 182–188. p. Az OKBK levéltárának csak elenyésző része maradt meg az Országos Levéltárban: a Válás- és Közoktatási Minisztérium levéltára 1956-ban elpusztult.
31. ÚJVÁRI, Gábor. Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit. In: Universitas Budensis 1395–1995. (Hrsg. László Szógi, Júlia Varga.) (Bp. [s.n.], 1997), 437–458. p.

32. Ungarische Jahrbücher (Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1921. Berlin: Walter de Gruyter @ co., 1943.) 23 kt. Bevezetőjében a főszerkesztő és intézeti igazgató, Gragger Róbert felsorolja a folyóirat elődjeit. Közülük kettő volt az eddigi legtartósabb: Ungarische Revue (Leipzig/Wien, 1881–1895) és Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn (Bp. 1887–1911). Az intézet könyvtára és levéltára a 2. világháború idején pusztult el. A bécsi Intézet értékes évkönyvet adott ki 85 magyar nyelvű és 30 német nyelvű tanulmánnyal: Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien.; gr. Klebelsberg Kuno: A Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. (Bp. Das Institut, 1931–1940.) 10 köt.
33. Becker bizalmas jelentést tett a német kormánynak az 1926-ban tett magyarországi utazása után. Szorgalmazta a kulturális együttműködést és ellenezte a magyarországi német kisebbségi mozgalom politikai támogatását. Aufzeichnung über eine amtliche Reise nach Ungarn 25. Mai–6. Juni 1926. Berlin, Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. VI. H.a. Nachlass C. H. Becker, A jelentésnek 9 sokszorosított példánya maradt meg a hagyatékban. Becker szerteágazó tudománypolitikai tevékenységét alaposan tanulmányozta Erich Wende: C.H. Becker: Mensch und Politiker: ein biographischer Beitrag zur Kulturgeschichte der Weimarer Republik (Stuttgart, Deutsch Vergl. Anstalt, 1959.) Becker nekrológot írt az Intézet első igazgatójáról, amely annak korai történetét foglalja magában. Robert Gragger (5 November 1887 –10. November 1926.) Eine Gedächtnisrede gehalten in der Alten Aula der berliner Universität. In: Ungarische Jahrbucher, 7. 1.(1927.) 1-22. p.
34. KRÜSS, : Deutschland und die international wissenschaftliche Zusammenarbeit. (Budapest, K. Ungarische Universitätsdruckerei, 1928.) Der Völkerbund und die internationale geistige Zusammenarbeit (Berlin, de Gruyter, 1931.) Völkerbund und Bibliotheken (Leipzig, Harrassowitz, 1931.) 1933 után Krüss a Reichstauschstelle igazgatója, volt, NSDAP-párttag 1937-től, majd 1945 áprilisában öngyilkos lett.
35. PASTEINER, Iván: Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ igazgatójának jelentése németországi kiküldetéséről. In: Magyar Könyvszemle, 1923. III-IV. 255. p.
36. PAFFORD, i.m. 127–175. P.
37. JÜRGENS, Adolf [a Notgemeinschaft nevében] Soehring külügyminisztériumi tanácsoshoz 1923. július 23-án. Berlin, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten. Politisches Archiv. Findbuch Kunst und Wissenschaft. 608. Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft.
38. PALLÓ Gábor: Deutsch-ungarische Beziehungen in den Naturwissenschaften im 20. Jahrhundert. In.: Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. (Hrsg. Holger Fischer, Ferenc Szabadáry). (München, Oldenburg, 1995.) 273–289. p.; RICHARD, Pamela Spencer: German Libraries and Scientific Technical information in Nazi Germany. In: Library Quarterly, 55. (1985.) 151–173. p.
39. Külügyminisztériumi körlevél. Berlin, 1939. március 3. (vertraulich!). (Politisches Archiv, Gesandtschaft Budapest, 29. Kult. 11. 1. Archive und Bibliotheken 1939-1941.) Nyolc példányt találtam magyarországi könyvtárakban 2004-ben, de egyet se a három tanulmányozott könyvtárban.
A megjelent formájában: JÜRGENS, Adolf: Ergebnisse deutscher Wissenschaft. Ein Wegweiser durch die neue deutsche wissenschaftliche Literatur von 1933 bis 1938. (Essen, Essener Verlagsanstalt, 1939.)
Az OCLC 160 példányt mutat ki, legtöbbjük a New York-i Veritas Press licenz-kiadásában.
40. KORNIS, Julius: Education in Hungary. (New York, Bureau of Publications. Teacher College, Columbia University, 1932.) 82–83. p.
41. Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie. (Hrsg. Antal Mádl, Judit Győri.) (Bp., Köln., Akadémiai Kiadó/Bohlaus, 1977.); PRATER, Donald: Thomas Mann: A Life. (Oxford, Univ. Press, 1995.) 232–253., 261. p.
42. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécs, 1936. :az első kiadás a Minerva 1932-1935. évfolyamában jelent meg. A tárgykörhöz legújabban: MISKOLCZY Ambrus.: Szellem és nemzet: Babits Mihály. Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról. (Bp. Napvilág, 2001.)
43. Német Birodalmi Követség, 1942. (ELTE Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. J 147/K.)
44. Az 1930-as megjelenési évnél olyan tételeket választottam, amelyek legalább 50 könyvtárnak voltak meg az állományában, az 1900-as évnél pedig azokat, amelyek legalább 30 könyvtárnak szerepeltek az állományában.